

ДРАМАТУРГІЧНИЙ ХУДОЖНІЙ ЧАС, ПРОСТІР І ХРОНОТОП

Час, простір і рух – основні форми існування матерії – давно почали цікавити людство. Головна причина цього криється у всеосяжності цих категорій, і в тому, що ними пронизана кожна сфера діяльності людини. А розширення цих сфер приводить до все глибшого розуміння природи й сутності простору і часу.

Так, лише століття тому була відкрита взаємозалежність часу та простору, а на означення єдиного часово-просторового континууму був введений в обіг термін “хронотоп”.

Нині вчені виділяють 4 рівні усвідомлення категорій “час” і “простір”:

- об’єктивний час і простір – незалежний від свідомості окремої особи чи групи осіб, тобто той, що зберігає свої властивості та сутність незалежно від існування людства взагалі;

- реальний час і простір – такий, що виникає й формується в практичній діяльності людей, внаслідок якої утворюються різні системи виміру простору і часу, на цьому ж рівні виникає ефект маркування, оцінювання часових і просторових локативів;

- психологічний (або суб’єктивний) час і простір – такий, що виникає внаслідок індивідуальної й суспільної діяльності окремої особистості й характеризується значною відмінністю від попередніх рівнів;

- вигаданий час і простір – практичні, наукові або художні, відносно глибоко усвідомлювані моделі всіх попередніх рівнів.

А оскільки художній твір є особливою моделлю світу, то така художня модель обов’язково містить у собі часові та просторові елементи.

Літературознавці відносно давно, ще з античності, почали цікавитися проблемами часу і простору в літературному творі. І якщо спершу увага приділялася переважно драматургічним творам [1, 3, 4], то в ХХ ст. увага дослідників переключилася на прозу та поезію [2, 7, 8]. Цей процес можна пояснити історією драматургії: найточніше, порівняно з іншими видами літератури, відображаючи дійсність, драматургія потребувала найкращих засобів такого відображення, тому питання драматургічного й сценічного часу й простору стояли надзвичайно гостро. І знайшовши такі засоби, драматургічне мистецтво досягнуло певного рівня майстерності, а тому гострота проблеми зникла.

Однак це не дає підстав вважати, що драматургічний час і простір абсолютно ідентичні часові й просторові дійсності, адже вони є лише моделями. І саме пошук відмінностей між моделлю та її основою – головне завдання дослідників художнього часу, простору та хронотопу.

В процесі аналізу наявної наукової літератури з визначеного питання було встановлено, що в драматургії воно практично не вирішене. Більше того – відсутня навіть більш-менш чітка концепція, яка б стала теоретичною базою для розв’язання цих питань, хоча деякі концепції та методики вже розроблені, але

вони призначені для аналізу часово-просторових характеристик творів поезії й прози, вони мало підходять для аналізу драматургії – в них надто велика увага зосереджена на образотворчих можливостях часових та просторових елементів і компонентів.

Саме тому нам потрібна специфічна концепція художнього часу, простору і хронотопу драматургії, яка включає в себе всі досягнення інших науковців-попередників і нові аспекти та концепції. При її укладанні були взяті до уваги такі моменти:

1) драматургія є “найдієвішим” видом мистецтва, оскільки всі події у такому творі розкриваються практично тільки через дії персонажів;

2) рівень “доступності” драматургічного твору напряму залежить від “доступності” зображення часово-просторових умов відбування його подій [4. С. 545];

3) “світ” драматургічного твору – це найчастіше така модель реального світу, в якій усі зв’язки (від хронологічних і топологічних до філософських і педагогічних) підкорені вирішенню проблеми твору або художнього завдання автора;

4) первинне призначення художнього часу, художнього простору і художнього хронотопу – формування умов відбування всіх подій твору, тобто конструювання художньої дійсності. Вторинні ж функції цих явищ – також художні – розвиваються лише в літературі останніх століть, оскільки рівень письменницького володіння ними напряму залежить від рівня “освоєння часу і простору” [5. С. 254].

Виходячи з цього, художній час драматургічного твору – це система тих параметрів кожної колізії, яви, дії та твору в цілому, що характеризують їх триваліст (в межах “світу” твору) і причинно-наслідкову взаємоузгодженість з іншими колізіями, явами та діями; а також система художніх прийомів, які виникають внаслідок цілеспрямованого зіставлення специфічних усвідомлень художнього часу різними персонажами та історичного часу – читачем і автором (всі ці усвідомлення за своєю суттю є моделями часу).

Художній простір драматургічного твору – це система тих параметрів кожної колізії, яви, дії та твору в цілому, що характеризують кількісні та якісні ознаки місця їх відбування (в межах “світу” твору) і топологічну взаємоузгодженість з іншими колізіями, явами та діями; а також система художніх прийомів, які виникають внаслідок цілеспрямованого зіставлення специфічних усвідомлень художнього простору різними персонажами та реальної географії – читачем і автором.

Художній хронотоп драматургічного твору – це цілісний часово-просторовий континуум певної колізії, яви, дії та твору в цілому, який є певною системою взаємозалежних часово-просторових характеристик одночасно; а також системою художніх прийомів, основою яких є взаємозалежність часових і просторових параметрів у межах бодай одного елемента змісту.

Максимальна наближеність художнього часу і простору драматургічного

твору до часу і простору нашої дійсності дає підставу вважати, що художній драматургічний час, простір і хронотоп виявляють себе у якісних формах, подібних до рівнів усвідомлення дійсного часу і простору: об'єктивного, реального, психологічного та вигаданого. Кількісні ж форми названих явищ є унікальними для кожної п'єси, а їхні характеристики найчастіше є відносними в межах одного твору, що й ускладнює створення єдиної концептуальної системи форм, виділених за кількісним параметром.

Кожна з якісних форм художнього часу, простору і хронотопу має особливі ознаки та функції, а тому логічно було б розглянути їх у порівнянні – з метою чіткішого їх розрізнення.

Як було визначено мислителями минулих століть, “ясності” драматургічному твору надає його цілісність, підкореність усіх засобів і прийомів єдиній проблемі та ідеї. Саме тому система елементів художнього часу, простору і хронотопу, подібна об'єктивному часові та просторові, є загальною і для однієї конкретної п'єси, і для творчості одного драматурга.

Така система відображає позиції та погляди на час і простір, з яких виходив драматург при написанні твору. Отже, ця форма є відображенням філософської концепції автора (не як соціальної одиниці, а як автора конкретного твору або групи творів), а тому може називатися *концептуальним часом, концептуальним простором, концептуальним хронотопом*.

Концептуальний час може характеризуватися за такими основними ознаками:

- зворотність – чи може потік часу змінити свій напрямок, тобто чи може подія-наслідок передувати події-причині;

- лінійність – чи можливе відбування подій, позбавлене тривалості, тобто “поза часом”;

- об'єктивність – чи може концептуальний час змінити свої характеристики внаслідок дії якогось персонажа.

Власне, концептуальний час визначає принципові характеристики художнього часу: конкретного твору, їх відмінність від ознак часу об'єктивного, виражаючи, таким чином, вихідні авторські філософські положення. Крім того, концептуальний час несе інформацію і про ступінь важливості, за задумом автора, часу взагалі в житті людини (персонажа): його абстрактність, доленість тощо.

Концептуальний простір має такі головні параметри:

- цілісність – єдність всіх компонентів художнього простору, можливість переміщення персонажу (-ів) між ними, пов'язані з цим обмеження;

- тривимірність – чи можуть просторові переміщення, здійснювані персонажами твору, бути відтворені у дійсності, чи відповідає художня структура простору справжній;

- об'єктивність – чи може концептуальний час змінити свої характеристики внаслідок дії якогось персонажа.

Таким чином, концептуальний простір визначає вихідні ознаки художньо-

го простору конкретного твору, їх відмінність від ознак об'єктивного простору, і виражає авторські філософські погляди. Концепційний простір відображає також думку автора щодо місця простору в житті людини (персонажа).

Концептуальний хронотоп визначає перш за все ступінь взаємозалежності часу і простору в межах конкретної п'єси, тобто міру впливу часових та просторових характеристик колізії, дії, твору в цілому на персонажа або на групу персонажів.

Отже, сутність концептуального часу, простору і хронотопу полягає у визначенні головних загальних характеристик художнього часу, простору та хронотопу п'єси. Звичайно, слід зауважити, що найхарактерніше ця форма виявляється у фантастичних, казкових і под. творах.

Наступна форма художнього часу, простору і хронотопу співвідносна з реальним часом і простором, який є найдієвішим у житті суспільства. Ця форма узгоджує всі події твору хронологічно й топографічно, "конструюючи" таким чином "світ" п'єси, а тому може називатися *конструктивним часом, конструктивним простором, конструктивним хронотопом*.

Драматургічний конструктивний час, конструктивний простір і конструктивний хронотоп – це системи елементів художнього часу та художнього простору п'єси, які:

- визначають тривалість кожної колізії, яви та дії твору, порівняно з іншими колізіями, явами та діями (для часу);
- визначають кількісні та якісні характеристики місця відбування кожної колізії (для простору);
- визначають топологічну, хронологічну та причинно-наслідкову узгодженість частин твору;
- дозволяють персонажам у своїх діях оперувати "хрононімами", топонімами і хронотопічними поняттями, що робить твір цілісним і наближає характер його подій до дійсності.

Кількісні та якісні параметри конструктивного часу, простору і хронотопу, а відповідно, й особливі форми надто різні для кожної п'єси, а тому зведення їх до єдиної системи буде дуже умовним.

Головною функцією конструктивного часу, простору і хронотопу драматургічного твору є оформлення умов відбування всіх подій, колізій і твору в цілому. Головним критерієм оцінки прояву цієї форми художнього часу, простору і хронотопу може служити ступінь наближеності подій твору до реальної дійсності.

Отже, сутність конструктивного часу, конструктивного простору і конструктивного хронотопу полягає в узгодженні умов відбування кожної події, колізії, яви, дії та твору в цілому з метою полегшення (або ускладнення) сприймання твору, що, в принципі, може розглядатися і як художній прийом.

Особливою формою конструктивного часу, простору і хронотопу є *асоціативний час, асоціативний простір і асоціативний хронотоп*. Це такі часові, просторові та хронотопічні елементи п'єси, які абсолютно співвідносні з реаль-

ними часовими та просторовими локалізаціями.

Форми такого співвіднесення можуть бути різними:

- пряма проекція на історичний вектор (вказівка дати, епохи тощо) та на реальну географію (використання реального топоніму);

- опосередкована проекція, натяк, виявлені через епохальні, етнічні ознаки умов, у яких відбуваються події п'єси;

- алегорична проекція та інші специфічні форми.

Звичайно ж, спосіб проектування, а також різні відхилення між ознаками асоціації та локативом, на який вона проектується є художнім засобом або прийомом і підкорюються художньому завданню твору.

Головною ж функцією асоціативного часу, простору і хронотопу є актуалізація у свідомості реципієнта відомостей про той часовий або просторовий локатив, на який виконується проекція, і встановлення певний аналогій та асоціацій.

Слід зауважити, що в людській мові не так багато хронотопічних понять та термінів, оскільки ідея хронотопу, як уже було зазначено, виникає на досить високому рівні усвідомлення часу і простору. Тому асоціативний хронотоп, як правило, відіграє у творі не таку значну роль, як його окремі компоненти, хоча і є досить потужним засобом, з глибокою художньою потенцією.

Своєрідним художнім засобом є відображення конструктивного часу, простору і хронотопу у свідомості конкретного персонажа. Таким чином виникає ще одна форма – *персональний час, персональний простір і персональний хронотоп*, співвідносні з психологічним рівнем у реальній дійсності.

Тут слід зробити декілька попереджень:

- по-перше, ця форма не вимагає діяння персонажа на філософському рівні, оскільки час і простір пронизують усі сфери життя людини, а тому вона не повинна розглядатись виключно як виголошення позицій певної світоглядної концепції устами персонажа;

- по-друге, ця форма не повинна розглядатись як специфічний час, простір та хронотоп, характерний для сфери діяння конкретного персонажа (явище, характерне для епосу, особливо героїчного [2, 6]), оскільки, стаючи в такому випадку умовами дії інших персонажів (які протидіють її носієві), вона втрачає свою суб'єктивність у межах твору і починає виконувати конструктивні функції.

Персональний час, простір і хронотоп є особливими моделями художнього часу, простору і хронотопу ("субмоделями"), головне завдання яких – розкриття художнього образу людини. В цьому ж полягає і сутність цих явищ.

Як і в реальній дійсності, в драматургічному творі на основі персонального часу, простору і хронотопу може виникати *соціальний*, тобто такий, носіями якого є соціально визначена група персонажів. Однак таке спостерігається відносно не часто через обмежену кількість персонажів п'єси і значну сконцентрованість у них різних соціальних ідей та поглядів.

Питання про доцільність використання в теорії художнього часу, простору

хронотопу прямого відповідника вигаданого часу і простору залишається відкритим. Можна зазначити лише, що в драматургічному творі носієм *вигаданого часу, вигаданого простору* або *вигаданого хронотопу* є конкретний персонаж, а тому логічним є включення цих форм до складу персонажного часу, простору і хронотопу. Виокремлення таких форм припустиме тільки у творах з яскраво вираженим їхнім значенням для змісту твору в цілому, що в драматургії спостерігається зрідка.

Отже, ця концепція базується на виділенні в художньому часі, просторі та хронотопі драматургічного твору основних форм: концептуальної, конструктивної, асоціативної, персонажної, соціальної та вигаданої, кожна з яких має особливі функції та специфічні в межах конкретної п'єси або групи п'єс ознаки.

На основі аналізу цих форм в окремій п'єсі, групі п'єс та у творчості певного драматурга можна робити висновок про *авторський художній час, авторський художній простір* і *авторський хронотоп* як систему найголовніших, з точки зору змісту та форми, ознак розглянутих щойно форм художнього часу, простору і хронотопу. Це дасть можливість глибше розкрити світогляд і майстерність конкретного драматурга, а також особливості його манери та стилю.

Іншим напрямком узагальнення результатів аналізу драматургічних творів з точки зору їх художнього часу, простору і хронотопу можуть бути висновки про особливості часово-просторової організації п'єс певної епохи, напрямку, течії і, нарешті, жанру.

Така гіпотетична концепція приймається на правах робочої і буде уточнена після її практичного застосування при аналізі п'єс української народної та літературної драматургії, створеної до XIX століття.

Отже, опираючись на основі філософсько-методологічні концепти і концептуальні установки, але перш за все на літературознавчі спроби досягнути зміст, форми, ознаки, функції і сутність художнього часу, художнього простору і художнього хронотопу у творах літератури, ми спробували сформулювати більш-менш визначену концептуальну схему основних параметрів вивчення цих явищ у драматургії, оскільки саме в галузі драматургії на сьогодні ми маємо найменше як теоретичних, так і передовсім історико-літературних досліджень часових, просторових і часо-просторових (хронотопічних) аспектів та виявів.

Безумовно, представлена тут концепція не може претендувати ні на абсолютну істинність, ні на повну обґрунтованість. Вона має розглядатись лише як певна гіпотетично-теоретична база досліджень часово-просторових аспектів драматургії більше в історико-літературному, ніж у суто теоретичному плані.

Більше того, це, найвірогідніше, постановка певного комплексу проблем, ніж їх комплексне вирішення. Остаточні ж відповіді на всі питання про драматургічний художній час, художній простір і художній хронотоп повинні дати разом і теоретики, й історики драматургії.

Література

1. Аристотель. Сочинения в четырех томах. - М.: Мысль, 1983. - Т. 4. - 830 с.
2. Бахтин М. Литературно-критические статьи. - М.: Худ. лит., 1986. - 543 с.
3. Буало Нікола. Мистецтво поетичне. - К.: Мистецтво, 1967. - 136 с.
4. Гегель Г. Эстетика. - М.: Искусство, 1971. - Т. 3. - 622 с.
5. Гей Н. К. Художественность литературы. Поэтика. Стил. - М.: Наука, 1975. - 472 с.
6. Лихачев Д. Поэтика древнерусской литературы. // Лихачев Д. Избранные работы. В 3 т. - Т. 1. - Л.: Худож. лит., 1987. - С. 261-
7. Лотман Ю. В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь. - М.: Просвещение, 1988. - 352 с.
8. Ритм, пространство и время в литературе и искусстве. - Л.: Наука, 1974. - 300 с.